

Miről és hogyan kell RMNy kiegészítő, „S” tételt írni

Adalékok az *Istenes énekek* és a *Heidelbergi Káté* kiadástörténetéhez

HELTAI János

Miskolci Egyetem, professor emeritus

ORCID: 0009-0002-8464-9554

What should an “S” entry supplementing RMNy be about, and how should it be written? Additions to the publication history of the *Divine songs (Istenes énekek)* and the *Heidelberg Catechism*

Abstract | The national retrospective bibliography RMNy, or *Régi Magyarországi Nyomtatványok (Old Printed Works in Hungary)*, strives for completeness in cataloguing all printed works in Hungary and in the Hungarian language from before 1700. To this end, it collects and critically evaluates data on books that are no longer preserved in copies, and also records newly appearing or newly discovered works. The colleagues of RMNy regularly review the catalogues, bibliographies, and domestic publications on literature and cultural history that are continuously published in print or digital form. The question therefore arises as to what a new, supplementary “S” entry for the supplement volume currently in preparation should be about, and how it should be written. This study provides an answer to this question, in theory and in practice as well, with a bibliographic evaluation of VADAI István’s publication from 2015, titled *BALASSI, RIMAY, and SZENCI KERTÉSZ Ábrahám: A new model for the publication history of the Divine songs, I (Balassi, Rimay és Szenci Kertész Ábrahám: Az „Istenes énekek” kiadástörténetének új modellje, I)*. VADAI gave a very profound analysis, primarily from a textual history perspective, of the 11 printed BALASSI–RIMAY editions, known to be from 1632 to 1699. During his work, he made numerous discoveries relating to publication and printing history. However, he did not record his relevant findings in a bibliographic manner. The present work accomplishes that task by bibliographically organising VADAI’s scattered observations for research purposes. As a result, it describes three previously unknown or incorrectly recorded editions of BALASSI–RIMAY and two previously unrecorded editions of the *Heidelberg Catechism*, in a form that aligns with the practice of RMNy, and it also deletes an item from the handbook that has been proven to be incorrect in light of the new data. In this way, it greatly helps further research into the publication and textual history of these two representative works of Hungarian culture.

Keywords | Retrospective national bibliography, BALASSI–RIMAY, SZENCI KERTÉSZ Ábrahám, printing house of Szeben/Sibiu, printing house of Kassa/Košice

Ha a kora újkori magyarországi könyvnyomtatás egészét kívánjuk áttekinteni, nem lehet elfelejtenünk arról a tényről, hogy az egyes kiadványok fennmaradási esélye igen csekély volt. Legutóbb V. Ecsedy Judit vette számba, hogy az 1473 és 1673 közötti időszakban az elveszett, korábbi leírásokból ismert, kikövetkeztetett vagy csupán egyetlen példányban, esetleg mindössze töredékesen megőrződött könyvek aránya 57%. Ez az arány a 16. században 61%, a 17. században 54%, vagyis a kiadványok nagyobb része pusztán a véletlennek köszönheti fennmaradását.¹ Ez a helyzet a legtöbbször és a legnagyobb példányszámban megjelent művekkel is, mint például Balassi Bálint és Rimay János *Istenes énekeivel*, amelynek 1673-ig jelenleg tizenegy kiadását tartja nyilván az RMNy. Ezek közül csupán egyetlenegy maradt fenn teljes példányban (3732), öt többé vagy kevésbé egyetlen csonka példányból ismert (1599, 2890, 3197, 3292, 3653), háromból csupán néhány lapnyi töredék őrződött meg (1519, 2619, 3888), kettőnek egykori létezésére pedig csak következtetni lehet megbízható adatok alapján (1933, 2451).² Az RMNy 4. kötetének megjelenése alkalmából tartott konferencián pedig az volt megállapítható, hogy az RMNy első négy kötetében található 3748 kiadványból mindössze 2969 ismeretes példányból vagy legalább töredékből, 779 egykori létezésére viszont csak következtetni lehet.³

A fentiekből kitűnik, hogy az RMNy – követve elődei, Sándor István, Szabó Károly és Sztripszky Hiador⁴ példáját – teljességre törekszik az 1700 előtti magyarországi és magyar nyelvű nyomtatványok számbavételében, vagyis összegyűjti és kritikailag értékeli a példányban meg nem őrződött könyvekre utaló adatokat is. A teljességre való törekvés nem ér véget egy-egy kötet megjelenésével, a kutatócsoport egy supplementum kötet készítése céljából nyilvántartja az újonnan felbukkanó vagy újonnan felfedezett műveket, valamint a már megjelent kötetekben található tételekre vonatkozó fontosabb közleményeket.⁵ Ennek alapja a rendszeres gyűjtés, a nyomtatott vagy digitális formában folyamatosan megjelenő katalógusok és bibliográfiák átvizsgálása. Különösen fontos terület e tekintetben a hazai könyvészeti, irodalom- és művelődéstörténeti szakirodalom állandó figyelése. Azért különösen fontos ez, mert a különböző területeken működő kutatók egy része munkája során figyel a könyvészeti és bibliográfiai szempontokra, és felhívja a figyelmet az érdekességekre, más részük azonban megmarad saját szakterületének szempontjai mellett, s ezekben az esetekben a retrospektív bibliográfia gondozóinak kell rögzíteniük idevágó eredményeiket.

1 V. ECESEDY Judit, *Az első kétszáz év (1473–1673)*, kézirat, megjelenés alatt, 13.

2 Uo., 11–14.

3 HELTAI János, „Lölköi okulár”, in *Sylvae typographicae: Tanulmányok a Régi Magyarországi Nyomtatványok 4. kötetének (1656–1670) megjelenése alkalmából*, szerk. P. VÁSÁHELYI Judit, *A Magyar Könyvszemle és a Mokka-R Egyesület füzetei* 5, 54–62 (Budapest: Argumentum Kiadó, 2012), 59.

4 SÁNDOR István, *Magyar könyvesház avagy a magyar könyveknek kinyomtatások ideje szerént való rövid említésök* (Győr: Streibig József ny., 1803); SZABÓ Károly, *Régi magyar könyvtár I: Az 1531–1711. megjelent magyar nyomtatványok könyvészeti kézikönyve; II: Az 1473-tól 1711-ig megjelent nem magyar nyelvű hazai nyomtatványok könyvészeti kézikönyve* (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1879–1885); SZTRIPSKY Hiador, *Adalékok Szabó Károly „Régi magyar könyvtár” c. munkájának I–II. kötetéhez: Pótlások és igazítások 1472–1711* (Budapest: Lantos A., 1912, hasonmás kiadás: Budapest: Országos Széchényi Könyvtár, 1967).

5 A tervezett Supplementum kötet számára Bánfi Szilvia már igen sok tétel kéziratát elkészítette.

Az így összegyűlt anyaggal kapcsolatban az első felteendő kérdés, hogy mely kiadványokról szükséges új, kiegészítő **S**, azaz supplementum tételt írni. Nyilvánvaló, hogy a korábban nem ismert nyomtatványokról ez elengedhetetlen. Nem szorul magyarázatra az sem, hogy ha olyan könyv kerül elő, amely eddig csupán korábbi leírásból, említésből vagy következtetések alapján volt ismeretes, ebben az esetben autopsziára támaszkodó új tételt kell készíteni. Az RMNy azonban, mint említettük, nem pusztán bibliográfiai leírásokat közöl, hanem a teljesség igényével számba veszi és kritikailag értékeli az egyes tételekre vonatkozó nyomdatörténeti és könyvészeti szakirodalmat, az egyéb tudományos eredményeket pedig összefoglalja vagy legalább utalásszerűen megemlíti. Könnyen belátható, hogy a már megjelent tételekkel kapcsolatban még a jelentős új tudományos eredmények rögzítése is teljesíthetetlen cél lenne. Egy új szövegkiadás vagy facsimile, egy új monográfia vagy elmélyült részlettanulmány megjelenése önmagában nem indokolja az **S** tétel elkészítését. Az előzetes elgondolások szerint az új leletek leírásán kívül akkor szükséges supplementum tétel írása, ha a korábbi kötetekben már leírt dokumentum besorolási adatait érintik az új eredmények. Az RMNy besorolási adatait sorrendben a nyomtatási év, a nyomtatási hely – s bár hazánkban igen ritkán fordul elő, hogy egy városban egyszerre két officina működjék –, a nyomtatást végző műhely, továbbá a szerzői név, szerzői név híján pedig a címrendező képezi.

Vadai Istvánnak az *Irodalomtörténeti Közleményekben* 2015-ben közreadott *Balassi, Rimay és Szenci Kertész Ábrahám. Az Istenes énekek kiadástörténetének új modellje* című, főként szövegkritikai kérdésekre irányuló, kiváló tanulmánya⁶ szinte valamennyi előfordulási lehetőségre olyan példát szolgáltat, amelyen keresztül módszertani szempontból érzékeltetni lehet, miről és hogyan kell supplementum tételt írni az RMNy-be.

Vadai számos szempontból, a nyomda- és kiadástörténet, a nyomdai munkálatok feltételezhető lezajlása, a tipográfiai anyag állapota, helyesírás-történet, szövegkritika stb. tette vizsgálat tárgyává az *Istenes énekek* összes, ma nyilvántartott kiadását az elsőtől (Bártfa 1632)⁷ egészen az 1699. évi nagyszombati megjelentetésig.⁸ Ennek során számos új felfedezéssel járult hozzá a Balassi-filológia eredményeihez, de egyáltalán nem

6 VADAI István, „Balassi, Rimay és Szenci Kertész Ábrahám: Az *Istenes énekek* kiadástörténetének új modellje, I.”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 119 (2015): 433–467. A második rész tudomásunk szerint nem készült el. A tanulmány gyakorlatilag változatlan formában megjelent: VADAI István, *Fától az erdő: Balassi Bálint költészetének kéziratosa és nyomtatott hagyománya*, Humanizmus és reformáció 39, 211–244 (Budapest: Eötvös Loránd Kutatási Hálózat Bölcsészettudományi Kutatóközpont Irodalomtudományi Intézet, 2021). E kiadásban a 221. lap végéről 10 sor hiányzik az ItK-tanulmányhoz képest. Munkánk során mindkét kiadást forgattuk, de az említett hiány miatt főként az ItK-beli megjelenésre hivatkozunk.

7 RMNy 1519; STOLL Béla, szerk., *Balassi-bibliográfia*, Balassi-füzetek 1 (Budapest: Balassi Kiadó, 1994), 89. sz.

8 KATONA István, *Historia critica Regum Hungariae stirpis Austriae*, tom. XVII., ord. XXXVI (1697–1705) (Buda: Typis et Sumptibus Regiae Universitatis Pestanae, 1805), 716; BALASSI Bálint, *Összes művei*, szerk. ECKHARDT Sándor, 1. köt. (Budapest: Akadémiai Kiadó, 1951), 21. Példány az OSZK-ban, jelzete RMK I 1546c. Erről a kiadásról még nem készült RMNy-tétel, hiszen az 5. kötetrel 1685-ig jutott el a vállalkozás. Az 1633-ra datálható bécsi, Ferencffy Lőrinc-féle kiadás leírása (RMNy 1519) azonban megállapítja, hogy e kiadás A–E jelű öt íve a címlével kivételével megtalálható a mű 1699. évi nagyszombati kiadásának abban az egyetlen példányában, amely a sajkókazai Radvánszky-könyvtárból került az OSZK-ba.

reflektált a könyvészeti szempontokra.⁹ De éppen az ő megállapításai borítják fel több ponton az *Istenes énekek* eddigi kiadásaira vonatkozó ismereteket. Eredményei viszont bibliográfiai szempontból nincsenek könyvelve. Ennek a könyvelésnek az elvégzése viszont elengedhetetlenül szükséges ahhoz, hogy megállapításai, következtetései és feltevézései egyértelműen és szilárdan rögzítve legyenek a további kutatások számára. Erre vállalkozik a jelen tanulmány.

Ahhoz, hogy alapkérdésünk – vagyis hogy miről és hogyan kell RMNy S tételt írni – szemléletes választ nyerhessen, először megfelelő részletességgel ismertetni kell Vadai gondolatmenetét, majd el kell készíteni annak az öt supplementum tételnek, három *Istenes énekek*- és két *Heidelbergi Káté*-kiadásnak a leírását, amely megállapításaiból következik. Továbbá törölni kell a megjelent kötetekből egy feleslegessé vált tételt.

Kiindulópontja a tanulmánynak, hogy az *Istenes énekek* 1665. évi kassai kiadása¹⁰ igen sok fejtörést okozott a kutatóknak. A töredékeket Pauer János székesfehérvári püspök egy „régii könyvtáblából” áztatta ki 1878-ban,¹¹ és 1881-ben bekötötte. Így jött létre az a száz levélből álló kötet, amelyet azóta a székesfehérvári Püspöki Könyvtár őriz.¹² Vadai ezt a kötetet az alaposabb vizsgálatok elvégzése céljából három részre osztotta. Az első, 'A'-nak nevezett részben található a teljes A füzet a címlappal és Solviogram Pannonius csak itt megőrződött előszavával, továbbá töredékesen a B, C, D, E, H, I füzetek. Ezek a lapok Balassi Bálint és Rimay János versei vegyesen olvashatók Rimay János *Kiáltok* kezdetű verséig (101. lap). A 102–150. lapok nem maradtak fenn. A 151–198. lapon csaknem teljes egészében megtalálható a Balassi fivérek halálát sirató *Epicedium*. Az 'A' rész tehát a rendezetlen *Istenes énekek*-kiadások sajátosságait tükrözi. A második, 'B'-nek nevezett rész az O, Q, R jelzésű füzetek töredékeit foglalja magában, a 301-től 322-ig és a 363-tól 394-ig terjedő lapszámokkal, rajtuk a vegyes énekanyag egyes énekei olvashatók. Azt már Kőszeghy Péter megállapította a lapszámok közötti arányokat vizsgálva, hogy a 'B' részben található énekek beosztása a rendezett kiadások sorrendjéhez igazodik.¹³

A 'C' részt a csonka példány végén egy töredékes G füzet képezi 145-től 163-ig terjedő lapszámozással és öt további számozatlan lappal. Megállapítható, hogy ez a rendezett

9 Nyilván a bibliográfiai szempontok aprólékos számbavétele zavarólag hatott volna az általa vizsgált meglehetősen bonyolult problémakör megoldásában.

10 RMNy 3197

11 SZABÓ Károly, „Vegyes közlemények”, *Magyar Könyvszemle* 3 (1878): 336; SZABÓ Károly, „Régii könyvészeti adatok II-dik közlemény”, *Magyar Könyvszemle* 4 (1879): 122–123. Sajnos az egykori őrzőkötetet egyik közlemény sem említi meg.

12 A bekötés óta a könyvtár raktárából előkerült még két levél (151–152, 377–378), illetve egy már korábban is ismert laphoz (80) tartozó részlet. Lásd erről SMOHAY Péter, „Egy újra előkerült Balassi-töredékről”, *Magyar Könyvszemle* 128 (2012): 263–268; SMOHAY Péter, „A Balassi-szövegek leszármazásáról a kassai töredék kapcsán”, in *Tanulmányok Szilárdfy Zoltán 75. születésnapjára*, szerk. SMOHAY András, 23–30 (Székesfehérvár: Székesfehérvári Egyházmegyei Múzeum, 2012); valamint SMOHAY Péter, *Balassi Bálint Istenes énekeinek 1665-ös kassai kiadása*, publikálatlan szakdolgozat (Szeged, 2013).

13 KŐSZEGHY Péter, „A Balassi-szövegahagyomány néhány kérdéséről”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 89 (1985): 76–89.

zetlen kiadások szokásos függelékének, az *Isten eleibe felbocsátandó áhítatos imádságok* című kicsiny imakönyvnek a vége a hozzátartozó *Indexszel*.

Már Dézsi Lajos bibliográfiája megállapította, hogy a székesfehérvári kötet a 198. lapig hű lenyomata az 1660 körüli bártfai kiadásnak (2890). A versek szövege és sorrendje az ezt követő részekben is teljesen megegyezik, de a lapszámozásban 71 lap különbség mutatkozik a két kiadás között.¹⁴ Ez a lapszámeltolódás az a jelenség, amely a későbbiekben igen sok fejtörést okozott a kutatóknak. Magyarázataira számos különböző elképzelés született a szakirodalomban, amelyeket részletesen ismertet Vadai tanulmánya és az RMNy 3197-es számú tétele. E helyen azonban csak Vadai – nyugodtan kijelenthető – megoldása és annak bizonyítása érdekes a továbbiakban.

A megoldás kulcsa, hogy a Pauer által létrehozott székesfehérvári kötet az *Istenes énekek*nek nem egy, hanem két különböző kiadásának töredékeiből állt össze, bár nagyon valószínűtlen, hogy egy kötéstáblából egyazon mű két különböző kiadásának töredékei kerüljenek elő.

Az alaposabb tipográfiai vizsgálat során hamar szembeütővé vált, hogy az 'A' és 'B' rész élőfeje eltér egymástól. 'A' részben az élőfej kurzív betűkkel: „*Balassi Bálintnak Istenes Eneki*”, s alatta lénia látható. 'B' részben verzállal szedve: „ISTENES ENEKEK”, s nincs alatta lénia. Az 'A' rész szedés módja így igazodik a rendezetlen bártfai kiadáshoz. 'B' viszont a rendezett kiadások élőfejét követi. A 'C' rész élőfeje 'A' élőfejének szedés módjával egyező, ami arra utal, hogy 'C' 'A' függeléke lehetett. A helyesírásban is akad feltűnő különbség. 'B' rész ugyanis a szóvégi k hangokat c betűvel jelöli. Az a 'A' és 'C' részben ez nem tapasztalható. Belátható ebből, hogy 'B' részhez más szöveget használtak mintaként, mint 'A'-hoz és 'C'-hez. 'A' és 'C' egy rendezetlen, 'B' viszont egy rendezett Balassi-kiadás része volt. Vadainak a lapszámhibákra vonatkozó számításaiból az is kitűnik, hogy 'B' mintája az 1677. évi kolozsvári rendezett kiadáshoz (4134) közelálló vagy azzal egyező kiadás lehetett, amely Rimay versei előtt rövid verses summákat tartalmazott. Megerősítik mindezt Vadai szövegkritikai megfigyelései, amelyek szerint 'A' közvetlen leszármazottja az 1660 körüli bártfai kiadásnak (2890), mivel minden bártfai hiba megtalálható benne, ugyanakkor saját hibákat is tartalmaz.

Kérdéses ezek után, hogyan kerülhettek két különböző kassai *Istenes énekek*-kiadás töredékei egyetlen kötéstáblába. Erre csak valószínű választ lehet adni. A fennmaradt anyag fizikai – szúrágások, elszíneződések stb. – vizsgálata azt mutatja, hogy a székesfehérvári kötetben található levelek és levélpárok a kilövést ellenőrző próbanyomatok lehettek, amelyek egymás mellett és fölött hosszabb ideig heverhettek a kassai nyomda raktárában, amíg végül felvágatlanul fel nem használták őket egy kötéstábla megerősítésére. A ma ismert kötet összeállításakor Pauer püspök vagy a könyvkötő vághatta újra fel nagy szakértelemmel a kiáztatott íveket, hogy azok egy kötetbe rendezve – ma már tudjuk, csupán látszatra – egy kiadványt alkossanak.

14 Dézsi Lajos, *Balassi és Rimay Istenes énekeinek bibliographiája* (Budapest: Athenaeum ny., 1905), 15–23. Pontosabban a lapszámeltolódás a 198. lapot követő 94 lapnyi hiány után 71, a 323–362. lapok hiánya után már csak 46.

Mivel 'A' résznek van címlapja, kétségtelen, hogy 1665. évi kiadvány. A 'B' részben megmaradt verseknek a kolozsvári és lőcsei típusú *Istenes énekek*kel való szövegkritikai összevetése alapján Vadai megállapítja, hogy egy olyan kolozsvári típusú kiadásból készült, amely *minden ma ismert kolozsvári típusú kiadásnál régebbi volt*. Az *Istenes énekek* lőcsei és kolozsvári kiadásai ugyanis egyaránt az első rendezett váradi kiadás alapján készültek. Kassa 'B' accidentális és szubsztantív szöveghibái lényegében megegyeznek a kolozsvári ág hibáival. De akad hét olyan eset, amikor Kassa 'B' a hibás kolozsvári alak helyett a helyes lőcsei alakot hozza. Ez csak akkor lehetséges, ha Kassa 'B' egy olyan kolozsvári típusú kiadványból készült, amelyben az említett hét helyen még nem romlott el a kolozsvári szöveg. Tehát feltételezni kell a ma ismerteknél egy régebbi kolozsvári típusú kiadást.

A szakirodalom az eddigiekben az úgynevezett szegedi töredéket tartotta nyilván a legkorábban készült kolozsvári típusú kiadásként (3888). Ennek megjelenését Kőszeghy Péter 1669 és 1677 közöttre határozta meg. Kőszeghy az ante quemet szövegkritikai érvekre alapozta. A szegedi töredék ugyanis a legkorábbi, teljes példányból ismert, 1677. évi kolozsvári típusú kiadásnál (4134) olykor jobb szövegváltozatot ad, s ezeken a helyeken rendre a lőcsei kiadások alakjaival egyezik. Post quemnek tipográfiai érvelésre támaszkodva 1669-et tekintette, mivel arra az eredményre jutott, hogy a szegedi töredéken fellelhető tipográfiai anyag teljes egészében csak ettől az évtől kezdve azonosítható Veresegyházi Szentyel Mihály kolozsvári, Szenci Kertész Ábrahám-tól örökölt, általa még Szebenben használt műhelyének készletében.¹⁵ Vadai azonban V. Ecsedy Judit újabb nyomdatörténeti kutatásaira támaszkodva megállapította, hogy a post quem előbbre hozható 1665-re, mivel Szenci Kertész szebeni nyomtatványaiiban már ekkor feltűnik a szegedi töredék teljes tipográfiai anyaga. Tehát ez a kiadás a nyomdai anyag vizsgálata alapján nem is feltétlenül Kolozsvárott látott napvilágot, hanem elképzelhető az is, hogy még Szebenben 1665 után Szenci Kertész Ábrahám szerkesztésében. Vadai gondolatmenetének egészéből azonban mégis az következik, hogy a Szegeden őrzött töredék nem lehet a székesfehérvári kötet 'B' részének a forrása, mivel a szövegkritikai érvek alapján, mint említettük, minden ismert kolozsvári típusú kiadásnál (így a szegedi töredéknél) is korábbinak tekinthető.¹⁶ Szükségtelen tehát a szegedi töredék kiadási idejének módosítása.

További problémát jelent a kiadástípusok közötti eligazodásban, hogy a lőcsei 1671-es (3732) és a pozsonyi 1676-os (4105) rendezett kiadások címlapjukon a „váradi negyedik editio szerint”-i kiadásnak nevezik magukat. Ezekben a kiadásokban pedig Rimay versei előtt még hosszú summák állnak, szemben a kolozsvári típusúakkal, amelyek rövid summásak. Továbbá nincs meg bennük Szenci Kertész Ábrahámnak az az előszava, amely legkorábbról az 1677. évi kolozsvári kiadásból ismert (4134). Tehát a szegedi töredék (3888), mivel rövid summás, egyértelműen kolozsvári típusú. Viszont az is következik a fentiekből, hogy a negyediknek nevezett váradi kiadás még nem tartalmazta

15 KŐSZEGHY Péter, „Balassi verseinek egy ismeretlen kiadásáról”, *Irodalomtörténeti Közlemények* 80 (1976): 714–719.

16 VADAI, *Fától az erdőt*, 228–230.

ezt az előszót, mivel a negyedik váradi editióra hivatkozó lőcsei és pozsonyi kiadásokban nincs benne. És az is következik, hogy akárhány váradi rendezett kiadás jelent meg a „negyedik váradi editió”-ig, mindegyiknek előszó nélkülinek és hosszú summásnak kellett lennie.¹⁷ Vagyis a lőcsei és pozsonyi, valamint a kolozsvári kiadások nem készülhettek azonos minta alapján, mivel az előbbieket az előszó és a hosszú summák tekintetében különböztetik a kolozsváriaktól.

Hogy mikor és hol jelenhetett meg az első kolozsvári típusú kiadás, arra Vadai egy sok oldalról körbejárt hipotézissel keresi a választ. Eszerint Szenci Kertész Ábrahám a még előszó nélküli és hosszú summás úgynevezett negyedik váradi editio után¹⁸ még Szebenben készített egy újabb *Istenes énekek*-kiadást, amely előtt már olvasható volt az előszó, és Rimay versei előtt rövid summák álltak. Ennek a kiadásnak az egykori létezését a *Heidelbergi Káté* és az *Istenes énekek* kiadástörténetének összehasonlításával támasztja alá igen meggyőzően.

1650-ben Amszterdamban jelent meg a *Heidelbergi Káté*nak az a magyar nyelvű, magyarázatos és a szentírási bizonyosságok teljes szövegével sajtó alá rendezett kiadása, amelyet a későbbi hazai kiadások mintájuknak tekintettek, és több-kevesebb változtatással követtek (2304). Az 1658. évi pataki kiadás címlapján – Szenci Kertész Ábrahám gondolkodásával teljesen analóg módon – a „negyedik ilyen formán való nyomtatás”-nak tekinti magát (2791). Az első három, Amszterdam 1650 (2704), Várad 1652 (2547), Lőcse 1654 körül (2533) még nem ad magának sorszámot. Az ezt követően egymás után sorjázó kátékiadásokból Vadai gondolatmenetének szempontjából a legfigyelemreméltóbb az 1668. évi kassai kinyomtatás (3427). Ebből öt töredékes példány maradt fenn, valamennyi a címlapot is magában foglaló „A” füzetet tartalmazza, azaz könyvkötéstáblából előkerült próbanyomatokról van szó. Nagy Barna figyelt fel e kiadásnak egy meghökkentő helyesírási sajátosságára: „Különös archaizálásnak látszik, hogy a szóvégi k-hangot Türsch David nyomdász a legtöbb esetben c-betűvel jelzi.”¹⁹ A kátének ezt a jellegzetességét azonban a következő, 1669. évi lőcsei (3551) nem követi

17 Kőszeghy ugyanis szemben a szakirodalom ma általánosan elfogadott álláspontjával, amely szerint csupán két váradi kiadás létezett, egy rendezetlen és egy rendezett, úgy foglalta stemmába az *Istenes énekek* váradi kiadásait, hogy az első rendezetlen váradi kiadást követte egy rendezett kiadás (Várad I-II), s a szegedi töredék és a további kolozsvári kiadások mintája ez volt. De ezután Szenci Kertész Váradon még kétszer kiadta az *Istenes énekeket* (Várad III–IV), és a lőcsei és pozsonyi kiadások a váradi negyedik editiót, vagyis Várad IV-et vették alapul. A váradi III. és IV. kiadás megjelenésének feltételezése azonban – bár teljes bizonyossággal nem zárható ki – felesleges, amint azt a szakirodalom kielégítően megindokolta. Lásd erről az RMNy 2452-es és 2619-es tételét, és Vadai itt tárgyalt tanulmányát. Szenci Kertész ugyanis valószínűleg az általa ismert 1632. évi bártfai (1519), az 1640 körüli lőcsei (1933), valamint saját 1652. évi rendezetlen kiadása után (2451) nevezte negyedik kiadásnak saját rendezett váradi kiadását (2619).

18 Tehát nem a Kőszeghy által feltételezett IV. váradi, hanem valójában a második váradi kiadásról van szó, amely a lőcsei, bártfai és az első váradi kiadás, vagyis a Szenci Kertész által ismert összes korábbi kiadáshoz képest negyedik.

19 NAGY Barna, „A *Heidelbergi Káté* jelentkezése, története és kiadásai Magyarországon a XVI. és XVII. században”, in *A „Heidelbergi Káté” története Magyarországon*, szerk. BARTHA Tibor, *Studia et acta ecclesiastica – Tanulmányok a Magyarországi Református Egyház négyszáz éves történetéből* 1, 19–96 (Budapest: Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, 1965), 68–69.

annak ellenére sem, hogy ez a lőcsei kiadás szövegében és tipográfiaiilag az őrszavakig menően szorosan követi az előző évi kassait.²⁰

A *Heidelbergi Káté* 1668. évi kassai kiadásának, mint említettük, valamennyi fennmaradt töredékes példánya próbanyomat, sőt az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött két példány felvágatlan fél ívekből áll. Rajtuk az azonos helyen lévő szúrágások bizonyítják, hogy valaha hosszabb ideig heverték egy nyomda, minden bizonytal a kassai nyomda raktárában makulatúraként. Mindez kísérteties hasonlóságot mutat a Székesfehérvárott őrzött *Istenes énekek* 'B' részével. Mindkét nyomtatvány Kassán készült, mindkettő David Türsch munkája. Mindkettő töredék, és csak bizonyos íveit ismerjük. Mindkettő kötetáblából került elő, és meglepő módon egy, a korban már archaikusnak tekinthető hangjelölésbeli sajátosság jellemzi, a szóvégi k hangot a legtöbb esetben c betűvel jelölik.²¹ Ha viszont az 1669. évi lőcsei *Heidelbergi Káté* (3551) bár szövegében és tipográfiaiilag szorosan egyezik az 1668. évi kassai kiadással, de nem követi annak helyesírási jellegzetességét (3427), akkor mégsem lehet annak szolgálai utánnomása. A teljes tipográfiai azonosság oka csak az lehet, ha mind a kassai, mind a lőcsei egy harmadikat követ szolgálai.²² Ez a minta csakis a *Heidelbergi Káté*nak egy ma ismeretlen, 1668 előtti kiadása lehet. Hogy hol és mikor jelenhetett meg ez a kiadás, arra Vadai az említett helyesírási jellegzetesség vizsgálatával igyekezett rábukkanni.

A 17. század második felében mindössze három hazai nyomdában fordul elő ez a már Nagy Barna által is archaikusnak minősített helyesírási jelenség. A patakiban, Szenci Kertész Ábrahám műhelyében és a kassaiban. A pataki nyomdában csupa olyan kiadványban, amelyek feltehetően a szerzői kéziratot követik e tekintetben.²³ Szenci Kertész esetében más a helyzet. Az ő officinájában korábbi nyomtatványok követésével magyarázható ez a sajátosság.²⁴ A kassai műhelyben az 1668. évi kátékiadáson kívül a Siderius János-féle 1662. évi katekizmusban (3033) és az 1668-as énekeskönyvben (3427). A kassai műhely tehát ugyancsak korábban sokszor megjelent forrásmunkákból vehette át ezt a gyakorlatot. Sem a Siderius-káté, sem az énekeskönyv esetében nem

20 Uo., 69.

21 VADAI, „Balassi, Rimay...”, 460. Vadai itt némileg bonyolítja gondolatmenetét azzal a megfontolással, hogy előfordulhat, hogy valójában sem a *Heidelbergi Káté*nak, sem az *Istenes énekek*nek nem jelent meg ez a kiadása, mivel mindkettőből csupán makulatúrafüzetek maradtak fenn. Ez a megfontolás azonban nyugodtan figyelmen kívül hagyható, hiszen teljességgel kizárt, hogy két ilyen biztos jövedelmet hozó kiadvány nyomtatását Türsch ne fejezte volna be.

22 Még inkább erős lenne ez a következtetés, ha Vadaival azt feltételeznénk, hogy az 1668. évi kassai kiadás valójában meg sem jelent. De, mint feljebb jeleztük, ez az eshetőség kizárható. Elvileg lehetséges volna az is, hogy az 1669. évi lőcsei kiadásnak az 1667. évi pataki kiadás volt a mintája (3384). De ez az eshetőség is kizárható. Nagy Barna ugyanis megállapította, hogy „ahol tipográfiai eltérés van az utolsó pataki és kassai kiadás között, ott szemmel láthatóan az utóbbival tart” az 1669. évi lőcsei kiadás. (NAGY, „A *Heidelbergi*...”, 69.) Előfordulhat az az eshetőség is, hogy az 1668. évi kassai kiadásnak csak az 'A' füzetet szedték a szóban forgó helyesírási jellegzetességgel, és a próbanyomat ellenőrzése után módosítottak rajta. Ez azonban nem befolyásolja Vadai következtetéseinek érvényességét, mivel az 'A' füzet szedés módja ebben az esetben is kellően reprezentálja ennek a helyesírási módnak a kiadás folyamatában való jelenlétét.

23 VADAI, „Balassi, Rimay...”, 461.

24 Uo., 462.

tudható, mi volt a kassai kiadás közvetlen mintája, de mindkét esetben támaszkodhatott a kassai nyomdász akár Szenci Kertész korábbi kiadványaira. De akármi volt ezeknek közvetlen előzménye, logikus arra gondolni, hogy a harmadik esetben is ez történetelt. Az 1650 utáni, ránk maradt *Heidelbergi Káté*-kiadások közül az 1668. évi kassai kiadásig egyik sem jelöli a szóvégi k hangot c betűvel. Ha 1668-ban a kassai nyomdász addigi szokásának megfelelően, mint például a Siderius-káté és az énekeskönyv esetében, egy korábbi redakciót követett, akkor megerősíthető, hogy ez a kiadás mára elveszett. Mivel ez a jelenség 1650 után Kassán kívül csak a pataki nyomdában és Szenci Kertész műhelyében fordul elő, logikus ezt az elveszett művet Szenci Kertész kiadványai között keresni.

Szenci Kertész négy ízben adta ki a *Heidelbergi Káté* latin szövegét. Váradon 1640-ben, 1644-ben és 1652-ben (1860, 2087 és 2452), valamint 1666-ban Szebenben (3319). 1640-ben és 1652-ben magyarul is megjelentette (1863 és 2457). Már az RMNy 3. kötet megjegyezte, hogy az 1640-ben és 1652-ben azonos években megjelent latin és magyar kiadások alapján jogosan következtethetünk arra, hogy az 1644-es latin kiadással azonos évben is jelent meg magyar kiadás, de további megerősítő adatok híján mégsem tételezte fel az 1644-es magyar kiadás egykori létezését (vö. 2087). Vadai azonban logikus módon tovább szövi ezt a gondolatmenetet. Véleménye szerint feltételezhető az is, hogy mikor Szenci Kertész 1666-ban Szebenben ismét kinyomtatta a latin kátét, azzal egy időben a magyar fordítást is ismételten közreadta.²⁵ Ez a mára elveszett 1666-os szebeni kiadás lehetett a mintája az 1668. évi kassai és az 1669. évi lőcsei kiadásnak egyaránt, ezért hasonlítanak olyan szorososan egymásra.²⁶

Ezek után tér vissza Vadai az *Istenes énekek* Székesfehérvárott őrzött példánya 'B' részének problémájára. Leszögezi, hogy az ismert kolozsvári kiadások nem készülhettek közvetlenül a váradi úgynevezett negyedik, rendezett edícióból, mivel rövid summások, a váradi rendezett kiadás viszont még hosszú summás volt. Ezen kívül pedig a kolozsvári kiadások a nem személyre utaló „ki” vonatkozó névmásokat rendre „mely”-re cserélik. Kőszeghy Péter ezeket a változtatásokat a szegedi töredék (3888) vizsgálata során Veresegyházi Szentyel Mihály kolozsvári nyomdász személyéhez kötötte, mivel ezek a váradi „negyedik editio” nyomán készült lőcsei kiadásokban nem lelhetők fel.²⁷

A *Heidelbergi Káté* kiadástörténete azonban itt is új belátáshoz vezet. Nagy Barna már az 1652-es váradi *Heidelbergi Káté*-kiadás ismertetése során megjegyezte, hogy a

25 Ez a kiadás nevezhette magát első ízben ötödik redakciónak, amin aztán az azt követő 1667-es pataki (3384), az 1668-as kassai (3427) és az 1669-es lőcsei kiadás (3551) sem változtatott, mivel nem tekintették magukat új redakciónak. Uo., 459.

26 Megjegyzendő, hogy Vadai nem foglalkozik azzal a nehézséggel, hogy Szenci Kertész két korábbi magyar kátékiadásában nem lelhető fel ez a jelenség. Mégis erre utal, hogy a káté későbbi kolozsvári kiadásaiban ismét felbukkan ez a furcsa sajátosság, amint azt Nagy Barna megállapította.

27 Vadai gondolatmenete e ponton is bővebb némileg. Véleménye szerint a lőcsei rendezett kiadások sem vezethetők vissza közvetlenül a váradi rendezett edícióra, hanem léteznie kellett egy 1666 előtti lőcsei „ős” *Istenes énekek*-kiadásnak. Az RMNy 3732-es számú tétele (Lőcse 1671) azonban kielégítően érvel amellyel, hogy egy ilyen kiadás megléte nem zárható ugyan ki teljes bizonyossággal, de konkrét feltételezése nem kellően indokolt, valójában fölösleges. Ezért itt a lőcsei „ős” *Istenes énekek* vélt kiadásával nem foglalkozunk. Vadai további érvelése azonban e feltételezés nélkül is meggyőző.

„fejlődés jele, hogy a vonatkozó névmásnál, amikor nem személyről van szó, következetesen »mely« alakot használ”,²⁸ és a Nagy Barna által felsorolt egyéb hangtani mozzanatok is pontról pontra egyeznek a szegedi töredék, vagyis az 1669–1677 közötti *Istenes énekek* (3888) helyesírásával. Ha tehát Szenci Kertész feltehetően már az *Istenes énekek* első rendezett kiadása előtt hasonlóképpen modernizálta nyomdaja helyesírási gyakorlatát, mint az előbb említett *Istenes énekek*ben is tükröződik, akkor nehezen hihető, hogy a kolozsvári *Istenes énekek*-kiadásokban is fellelhető modernizálás az ő helyesírási reformjától független lenne. Ebből az következik, hogy a kolozsvári *Istenes énekek* e tekintetben és a rövid summák tekintetében is egy Szenci Kertész-nyomatványra mennek vissza. Ez a Szenci Kertész-nyomatvány azonban nem lehet azonos a váradai rendezett kiadással, hanem Szenci Kertész működésének szebeni korszakára kell tenni. Szenci Kertész itt sok olyan kiadványt tett közzé, amelyet már korábban Váradon is kinyomtatott. De már Váradon érzékelhető helyesírási reformja ellenére a *Váradai Bibliában* és ezt követően a *Heidelbergi Káté* feljebb kikövetkeztetett kiadásában a szóvégi k hangot c betűvel jelölte. A kassai nyomdász David Tüersch a maga 1666-os *Heidelbergi Káté*-kiadásában és a székesfehérvári Balassi-kötet 'B' részében ezt a gyakorlatot követhette. „Kézenfekvő arra gondolni – fejezi be gondolatmenetét Vadai –, hogy a kassai nyomdász mindkét mintául szolgáló nyomtatványt ugyanonnan szerezte be, nevezetesen Szenci Kertész Ábrahám nyomdájából. [...] *Ha így történt akkor fel kell vennünk Balassi és Rimay verseinek rendezett kiadásai közé egy szebeni edíciót is.*”²⁹ Ennek a kiadásnak tipográfiai érvek alapján 1665 a post quemje, és 1667 tavasza, Szenci Kertész halála az ante quemje. Csaknem bizonyos tehát, hogy 1666-ban jelent meg, pontosan abban az évben, mint a *Heidelbergi Káté*nak a Vadai által kikövetkeztetett, példányból ma ismeretlen kiadása.

Mindezek után megállapítható, hogy Vadai tanulmánya telis-tele van új könyvészeti megállapításokkal és feltételezésekkel, amelyek igen jelentős mértékben kiegészítik és módosítják az *Istenes énekek* és a *Heidelbergi Káté* kiadástörténetére vonatkozó ismereteket. Megállapításait és feltételezéseit azonban könyvészeti szempontból nem összegzi, nem állítja rendszerbe, és olyan bibliográfiai leírást sem készít róluk, amelyek alapján egyértelmű nyilvántartásuk lehetséges volna. Természetesen ez sem feladata, sem vállalása nem volt írásának, de munkája melléktermékeként kijelölt egy sor bibliográfusi feladatot. Ezek elvégzése nélkül újra és újra abba a helyzetbe kerülne a tanulmány felhasználói, hogy állításainak pontos tartalmát és annak bibliográfiai szempontú kritikai vizsgálatát újra és újra maguknak kellene elvégezni fáradtságos munkával. Erre vállalkozott jelen tanulmány.

Tekintsük át pontokba szedve, mi minden következik Vadai *Istenes énekek* körüli, főként szövegkritikai szempontú kutatásaiból az RMNy-re nézve.

1. Törölni kell az RMNy 3197-es számú tételét, vagyis a Székesfehérvárott őrzött unikum Balassi–Rimay-kötetről írt tételt. Olyan kiadvány ugyanis, amely ott le van ír-

28 NAGY, „A Heidelbergi...”, 60.

29 VADAI, „Balassi, Rimay...”, 466.

va, nem létezett. Ilyen esetre korábban elméletileg sem lehetett számítani, hogy az autopszia alapján leírt dokumentumról magáról derül ki, hogy nem azonos önmagával. Az elképzelhető volt, hogy egy ügyes hamisítvány vagy facsimile becsapja a bibliográfust, és eredeti példányként veszi számba és regisztrálja. Itt azonban maga az eredeti dokumentum ment át sajátos metamorfózison. Pauer püspököt nyilvánvalóan jóhiszemű bibliofil szándék vezette, mikor az egyetlen kötetátlából előkerült, tipográfiailag igen hasonló és tartalmilag is összeillőnek látszó Balassi–Rimay-töredékeket egységes kötetbe szerkesztette és bekötötte. Mintegy százötven évnek kellett eltelnie ahhoz, hogy a tévedést a Balassi-filológia, a szövegkritika és a nyomdatörténeti kutatások új eredményei alapján egyáltalán fel lehessen ismerni, és megállapítani, hogy a töredékek két különböző nyomtatványból származnak.

2. Új tételt kell írni a székesfehérvári unikumnak azon részeiről, amelyek valóban az 1665. évi kassai Balassi–Rimay *Istenes énekekből* származnak. Ez az eset sem illik bele az előzetes elképzelésekbe, ugyanis a kiadás besorolási adatai, a nyomtatási hely és év, valamint a szerzői név nem változott meg, de a dokumentumból ténylegesen fennmaradt töredékek kibogozhatatlanul össze voltak keveredve egy másik dokumentum töredékeivel. Ez több mint százötven évig okozott zavart a Balassi-filológiában. Az egykor valóságosan létező helyzet csak egy új tétel megírásával rekonstruálható.

3. Feltételezni kell Balassi és Rimay *Istenes énekeinek* ma példány alapján ismeretlen, 1666. évi szebeni kiadását, mivel ennek egykori létezésére Vadai István meggyőző érvek alapján következtetett.

4. Új tételt kell írni az *Istenes énekek* 1668 körüli kassai kiadásáról. Ez sem teljesen a „szabályoknak megfelelő” új felfedezés, hiszen a töredékek maguk 1876 óta ismertek voltak, de egy másik nyomtatvány, nevezetesen az 1665. évi kiadás részeként írták le azokat az eddigiekben. Gyakorlatilag nem lehet mást tenni, mint új felfedezésként felbukkanó, töredékes példány alapján megismert kiadványt írni le.

5. Feltételezni kell a *Heidelbergi Káténak* 1644. évi váradi, magyar nyelvű kiadását. Ennek egykori lehetséges létezésére már az RMNy 3. kötete is utalt (2087), de megerősítő adatok híján tétel nem készült róla. Vadai egész gondolatmenetéből azonban új érvek bonthatók ki a feltételezés megerősítésére.

6. Ugyanezen okból feltételezni kell a *Heidelbergi Káténak* egy 1666. évi szebeni, magyar nyelvű kiadását is.

Befejezésül álljon itt a szükséges törlés és a feljebb felsorolt kiadványokról elkészített új tételek szövege.

3197

Vacat!

Vide S 3197A, S 3421A

S 3197A (←3197)

[1] BALASSI Bálint: Az nehaj tekintetes és nag[ység]o[s] vitéz urnak, gyarmati Balassa Balintnak Istenes eneki. Most újonnan sok kedves enekkel, Pecseli K. Imrene[k] istenes enekivel meg-bövítettett. – [2] [Isten eleibe fölbocsátandó áhítatos imádságok.] Kassan 1665 Severina özvegynénél.

A¹²–I¹² + ? + [A]–G¹² = [18] + 198 + ? + 163 + [5] pag.

Sztripszky I 2048/255, I 2049/256 ← MKsz 1879: 122–123 – Dézsi: Bibliographia 5 – Čaplovič 594 – Čaplovič 598 – Appendix 213 – ItK 2015: 433–453, 467 – RMNy 3197

Vallásos versek gyűjteménye. – Az RMNy IV. kötete a korábbi szakirodalommal egybehangzóan 1665. évi, kassai nyomtatású kiadványként írta le Balassi Bálint és Rimay János istenes verseinek, valamint a függelékként általában hozzájuk tartozó Áhítatos imádságoknak azokat a töredékeit, amelyeket először Szabó Károly ismertetett Pauer Gyula székesfehérvári püspök könyvtárából (3197, MKsz 1878: 336 és 1879: 122–123). A feltehetően kötéstáblából kiáztatott, egymást kiegészítő leveleket még Pauer köttette egybe, és azokat ma a székesfehérvári püspöki könyvtár őrzi. Az így mesterségesen létrehozott kötet lapszámhibáinak magyarázatára számos különböző elképzelés született a szakirodalomban. Újabban azonban Vadai István elmélyült tipográfiai, szövegkritikai és kiadástörténeti elemzéssel meggyőzően bizonyította, hogy a lapszámhibák magyarázata az, hogy a töredékek nem egy, hanem két különböző kiadásból származnak. A Balassi és Rimay verseit vegyesen tartalmazó első rész és a függelékben olvasható *Áhítatos imádságok* valóban az 1665. évi kassai kiadásból maradtak fenn, a középső részben található vegyes énekanyag azonban egy eddig bibliográfiailag számon nem tartott, feltehetően 1668-ban készült, ugyancsak kassai kiadásból (S 3421A és ItK 2015: 433–467, Vadai: Fától az erdőt 195–244).

Ezen 1665. évi kassai kiadás leírása ezért a következőképpen módosul. A címlap háta üres. Az *olvasóhoz* címzett előszavában Balassi verseit méltatja a *Solvirogram Pannonius* álnevet használó kiadó (A₂a–A₂b). Az előszó versben végződik (A₃a–b), incipitje: *Ily jót teljes szívből*. Utána három üdvözlővers következik: *Elogia ... domini Valentin[i] Balassa ... Johannes Rimainus*, latin címmel, de magyar szöveggel, kezdete: A₆a: *Bálint, nemzetedben ki voltál Balassa* (A₆a–A₆b) – *In eundem*. Ianus Balogus Tolnaeus latin nyelvű verse (A₆b–A₆a) – ugyanaz magyarul: *Ungarico idioma per Joannem Rimai reddita ...*, kezdete: *Istenasszonyokkal égben az Istenek* (A₆b–A₆b).

Az *tehtetes és nag[ység] gyarmati Balassa Bálintnak Istenes eneki* címmel kezdődik a kiadvány főszövege. Az énekeskönyvi rész élőfeje végig: *Balassa Bálintnak Istenes Eneki*, s alatta lé-

nia. A székesfehérvári kötetben és az azt kis mértékben kiegészítő, kétlevélnyi, később előkerült, ugyanott őrzött töredékben az A ív teljes egészében, a B, C, D, E, H, I ív töredékesen maradt fenn. Ezek az 1–101. lapokon Balassi Bálint és Rimay János versei vegyesen olvashatóak Rimay János *Kiáltok* kezdetű verséig (101), a 102–150. lapok nem maradtak fenn. Ezután csaknem teljes egészében olvasható a Balassi fivérek halálát sirató *Epicedium* (151–198). E részekben a lapszámok egy kivételével megegyeznek az 1660 körüli bártfai kiadás lapszámaival (2890), az énekek leírását lásd ott. A Székesfehérvárott őrzött kötetben ezután következő O, Q, R jelű ívekből fennmaradt 301–322. és 363–394. számú lapok nem ebből a kiadásból, hanem minden bizonnyal a korábban bibliográfiailag nem azonosított, 1668. évi kiadásból származnak (S 3421A). A két kiadást legmarkánsabban megkülönböztető tipográfiai különbség, hogy ezeken az íveken az élőfejet – *ISTENES ENEKEK* – csupa nagybetűvel szedték, és nincs alatta lénia.

A kötet végén fennmaradt G jelű ív viszont Vadai István szövegkritikai vizsgálatai szerint ezen 1665. évi kiadás függelékének tekinthető. Ezt kétségtelenül bizonyítja, hogy az *Ahitatos buzgó Imádságok* élőfej alatt itt is lénia látható, továbbá a szedés jellegének és a betűk állapotának azonossága (V. Ecsedy Judit közlése). Ezen az íven a 145–163. lapokon az „Isten eleiben fölbozsátandó áhítatos imádságok” című imádságoskönyv befejező része olvasható, és a végén az öt számozatlan lapot kitevő *Index* (G₁₀b–G₁₂b). A meglévő részek szövege teljes egészében megegyezik az imádságoskönyv teljes terjedelmében fennmaradt váradi 1652-es kiadásának szövegével és az 1660 körüli bártfai kiadással (2454 és 2890(2)). A feltámadásról szóló imádság végén lévő *Vége* felirat alapján az imádságoskönyv e kiadása nem tartalmazta az 1652. évi kiadásban közölt *Szent Dávid penitentia tartó zsoltár*it.

Balassi Bálint és Rimay János verseinek ez a gyűjteménye, mivel a fennmaradt részek teljesen megegyeznek, a hiányzó részekben is bizonyosan az 1660 körüli, még „rendezetlen”, azaz Balassi és Rimay verseit szétválasztás nélkül tartalmazó bártfai kiadást követte, illetve annak lényegében sorhú utánnomása (2890 és S 3421A és ItK 2015: 439, 441, Vadai István). E kiadás őrizte meg első ízben a Balassi–Rimay-kiadások Solvirogram Pannonius által írt előszavát. Az előszóra és a székesfehérvárott őrzött töredékekre vonatkozó korábbi szakirodalom részletes összefoglalását lásd az RMNy 3197-es törlendő tételénél és Vadai István idézett tanulmányában (ItK 2015: 433–467). A korábbi könyvészeti szakirodalomhoz képest Vadai újdonságként állapította meg azt is, hogy a székesfehérvárott őrzött töredékek nem a már elkészült kiadványból származnak, hanem egy szétvágott próbalenyomat került kötetáblába. Ezt bizonyítja, hogy a fennmaradt ívek egy részének rossz a kilövése, illetve, hogy némelyik levélből több példány is megtalálható a Pauer által készített kötetben. Ennek kapcsán Vadai felveti azt az elméleti lehetőséget, hogy a kiadvány ténylegesen meg sem jelent. Teljesen kizárható azonban, hogy a nyomdász egy biztos üzleti sikert ígérő, kész kiadványt ne hozzon forgalomba.

Cf. 787;

rendezetlen kiadások: 1519, S 1519A (← MKsz 1995: 170–172), 1599, 1933, 2451, 2890, –, →
rendezett kiadások a váradi negyedik edíció szerint: 2619, 3292, 3653, 3732, 4105, 4229,
4478, 4502, →

rendezett kiadások kolozsvári típus: S 3317A, S 3421A, 3888, 4134, →

Budapest *Nat cop.* (Székesfehérvár) – Székesfehérvár *Dioec* ④*

S 3317A

<[1] BALASSI Bálint – RIMAY János: Az néhai tekintetes ... gyarmati Balassa Balintnak és amaz jó emlekezetü ... Rimai Janosnak ... Istenes eneki – [2] [Egynéhány oktató regulák által vezérlő uta minden úton járó igaz izraelitának.] Szeben 1666 Szenci Kertész Ábrahám.>

ItK 2015: 457–467

Későbbi kiadások alapján feltételezhető. – Vallásos versek gyűjteménye.

Balassi Bálint és Rimay János *Istenes énekei* ezen kiadásának egykori létezését Vadai István feltételezte az 1665. és 1668. évi kassai (S 3197A, S 3421A), az 1666., 1670. és 1671. évi lőcsei (3292, 3653, 3732), továbbá az 1669–1676 közötti és az 1677. évi kolozsvári kiadás összehasonlítása alapján (3888 és 4134), valamint további kiadástörténeti érvekre támaszkodva. Bár Vadai gondolatmenete többször is feltételezést épít feltételezésre, a számos egymást erősítő adat alapján következtetései mégis olyan zárt logikai láncot alkotnak, hogy megállapításai minden tekintetben elfogadhatók (ItK 2015: 433–467, Vadai: Fától az erdőt 195–244).

Az 1666., 1670. és 1671. évi lőcsei (3292, 3653, 3732), valamint a későbbi (Pozsony 1676, 4105) Balassi–Rimay-kiadások címlapjuk szerint a negyedik váradai edíciót követik (2619). Ezek úgynevezett rendezett kiadások, vagyis Balassi és Rimay verseit egymástól elkülönítve teszik közzé, de nem található meg bennük Szenci Kertész Ábrahám váradai, később kolozsvári, majd szebeni nyomdásznak az először az 1677. évi kolozsvári kiadásban (4134) fennmaradt „Lectori salutem” címzett előszava, Rimay versei előtt hosszú feliratok, azaz summák olvashatók, továbbá nem található meg bennük a tartalomjegyzék előtti Owen-epigramma. Ezzel szemben a kolozsvári típusú rendezett kiadások élén Szenci Kertész előszava áll, a versek előtt rövid summák és a tartalomjegyzék előtt az Owen-epigramma olvasható. Továbbá a versek szövegét olyan helyesírási modernizálás jellemzi a korábbi kiadásokhoz képest, amely Szenci Kertész Ábrahám késői nyomtatványainak is sajátja, például az élettelen főnévre vonatkozó „ki” névmás helyett következetesen „mely” alak található. Vadai mindebből arra következtetett, hogy a lőcsei és pozsonyi hosszú summás kiadások Szenci Kertész Ábrahámnak 1655 körül Váradon kibocsátott, első rendezett, ma már csak két töredékes levele alapján ismert kiadását (2619) követik, amely a Szenci Kertész által ismert három korábbi rendezetlen kiadás (Bártfa 1631, 1519, Lőcse 1640, 1933 és Várad 1652, 2451) megjelentetése után valóban a negyedik edíció. Az 1655 körüli kiadásban Balassi és Rimay versei már el voltak különítve egymástól, de feltételezhetően nem volt olvasható benne Szenci Kertész előszava, és a versek előtt hosszú summák álltak. A fenti jellegzetességek, vagyis Szenci Kertész előszava, a versek előtti rövid summák és a tartalomjegyzék előtti Owen-epigramma mind megtalálhatóak a későbbi kolozsvári kiadásokban (1669–1676 között, 3888 és 1677, 4134 stb.). A kassai 1668. évi, csupán töredékesen ismert Balassi–Rimay-kiadásról viszont kétségtelenül bizonyítható, hogy a kolozsvári típust követi (3421A). Mivel a legkorábbra tehető ismert kolozsvári típusú kiadás feltételezhető legkorábbi nyomtatási időpontja 1669 (3888), ebből következik, hogy kellett lennie már 1668 előtt is egy kolozsvári típusú kiadásnak,

amely ennek a kassai kiadásnak mintája volt. Ezt erősíti az úgynevezett negyedik váradi editio szövegét követő 1666. évi lőcsei (3292), az 1668. évi, kolozsvári típusú kassai (S 3421A), valamint a két legkorábbi ismert kolozsvári kiadás (1669–1676, 3888 és 1677, 4134) szövegkritikai összevetése. Az 1668-as kassai szöveg szorosan egyezik a későbbi kolozsváriakkal, tükrözi azok helyesírási sajátosságait, de hét esetben mégis jobb szöveget közöl azoknál. Ezekben az esetekben viszont az említett lőcsei 1666-os kiadással (3292) mutat egyezést. Ez csak úgy lehetséges, ha az 1668-as kassai kiadás egy olyan kolozsvári típusú kiadást követett, amely korábbi minden ismert kolozsvári típusú kiadásnál, és amelyben az említett hét helyen még nem romlott el a kolozsvári ág szövege, hanem megőrizte az 1655. évi negyedik váradi edíció jobb változatait, amelyek a lőcsei szövegben is megtalálhatók.

Vadai István ennek a feltételezhető 1669 előtti, kolozsvári típusú kiadásnak a pontos nyomtatási helyét és idejét kiadás- és helyesírás-történeti analógiákkal és érvekkel határozta meg. Szenci Kertész Ábrahám Váradon, majd Kolozsvárott, végül Szébenben működő nyomdája néhány kiadványban a korban kialakult általános szokástól és saját gyakorlatától eltérően a szóvégeken c betűvel jelöli a k hangot. Ezek többsége korábbi kiadványok újabb kiadásait jelenti, mint Siderius János 1642-ben nyomtatott kis katekizmusa (1980), Szenci Molnár Albert zoltárfordításainak ugyancsak 1642. évi kiadása (1981) és az 1659–1661 között készült Váradi Biblia (2982). A kassai nyomda kiadványai között három esetben figyelhető meg ez az archaikus hangjelölés: Siderius katekizmusa (Kassa 1662, 3033), Szenci Molnár zoltárai (Kassa 1662, 3034) és a Heidelbergi Káté (Kassa 1668, 3427). A Siderius-kátéval és Szenci Molnár zoltáiraival kapcsolatban megalapozottan feltételezhető, hogy a kassai nyomdász Szenci Kertész korábbi kiadásának mintájára dolgozott. Vadai István meggyőző érvek alapján feltételezte, hogy Szenci Kertész Ábrahám 1666-ban Szébenben magyarul is kinyomtatta a Heidelbergi Kátét (az indoklást lásd az S 3321A tételnél). A kassai nyomdász egyszerre juthatott hozzá a két 1666. évi szebeni nyomtatványhoz, azaz Balassi–Rimay *Istenes énekei*hez és a Heidelbergi Kátéhoz, és mindkét, biztos üzletnek számító kiadványt egyszerre nyomta újra 1668-ban saját műhelyében. Ezt erősíti, hogy az 1668. évi kassai nyomtatású Heidelbergi Káté is (3427) csupán „A” füzetének próbanyomatai alapján ismert, ugyanúgy, mint az 1668-as kassai Balassi–Rimay-kiadás (S 3421A). Valószínűleg együtt kerültek makulatúrába a kassai nyomda raktárában.

Mindezek alapján megalapozottan feltételezhető, hogy Szenci Kertész Ábrahám szebeni működésének vége felé, 1666-ban kinyomtatta Balassi Bálint és Rimay János *Istenes énekeit*, s ez a kiadás tekinthető az úgynevezett kolozsvári típus őskiadásának. Ebben jelent meg először Szenci Kertész előszava, a versek előtti rövid summák és a tartalomjegyzék előtti Owen-epigramma. S ez volt a mintája az 1668. évi kassai és a későbbi kolozsvári kiadásoknak.

Cf. 787;

rendezetlen kiadások: 1519, S 1519A (← MKsz 1995: 170–172), 1599, 1933, 2451, 2890, S 3197A, →

rendezett kiadások a váradi negyedik edíció szerint: 2619, 3292, 3653, 3732, 4105, 4229, 4478, 4502, →

rendezett kiadások kolozsvári típus: –, S 3421A, 3888, 4134, →

S 3421A

[1] (BALASSI Bálint – RIMAY János): [Az néhai tekintetes ... gyarmati Balassa Balintnak és amaz jó emlékezetű ... Rimai Janosnak ... Istenes eneki] – [2] [Egynéhány oktató regulák által vezérlő uta minden úton járó igaz izraelitának] [Kassa 1668 Türsch David.]

[? + A¹²–N¹²] O¹² [P¹²] Q¹² R¹² + ? = ? + 1–394 + ? pag. – 24°

Sztripszky I 2048/255, I 2049/256 ← MKsz 1879: 122–123 – Dézsi: Bibliographia 5 – Čaplovič 594 – Čaplovič 598 – **Appendix 213** – RMNy 3197 – ItK 2015: 433–453, 467

Vallásos versek gyűjteménye imádságokkal. – Az RMNy IV. kötete a korábbi szakirodalommal egybehangzón 1665. évi, kassai nyomtatású kiadványként írta le Balassi Bálint és Rimay János istenes verseinek, valamint a függeléként általában hozzájuk tartozó *Áhítatos imádságoknak* azokat a töredékeit, amelyeket először Szabó Károly ismertetett Pauer Gyula székesfehérvári püspök könyvtárából (3197, MKsz 1878: 336 és 1879: 122–123). A feltehetően kötéstáblából kiáztatott, egymást kiegészítő leveleket még Pauer köttette egybe, és azokat ma a székesfehérvári püspöki könyvtár őrzi. Az így mesterségesen létrehozott kötetet a továbbiakban az élén álló 1665-ös címlap alapján egyetlen kiadványnak tekintette a szakirodalom (Sztripszky I 2048/255, I 2049/256 ← MKsz 1879: 122–123, Szabó Károly, Dézsi: Bibliographia 5, Čaplovič 594, Čaplovič 598, **Appendix 213**). A lapszámozásában mutatkozó következetlenségek magyarázatára pedig számos különböző elképzelés született. Vadai István azonban a korábbi szakirodalom nézetének részletes ismertetése után, elmélyült tipográfiai, szövegkritikai és kiadástörténeti elemzéssel meggyőzően bizonyította, hogy a lapszámhibák azzal magyarázhatók, hogy a töredékek nem egy, hanem két különböző kiadásból származnak. A Balassi és Rimay verseit vegyesen tartalmazó első rész és a függelékben olvasható *Áhítatos imádságok* valóban az 1665. évi kassai kiadásból maradtak fenn (**S 3197A**), a középső részben található vegyes énekanyag azonban ebből, az eddig nyilván nem tartott, bizonyíthatóan 1668-ban készült, ugyancsak kassai kiadásból (ItK 2015: 433–467, Vadai: Fától az erdőt 195–244).

E kiadásból az O, Q és R füzet néhány levele őrződött meg, amelyeken megszakításokkal, keveredő sorrendben és több tévesztéssel a 301–304, 311–322, 363–372, 385–388 és a 391–394 lapszámok láthatók, a 377–378. lap töredéke pedig később került elő ugyancsak Székesfehérvárott. Rajtuk a vegyes énekanyagból következő versek olvashatók: 301–303: a 10. versszak 2. sorától Szepsi Csombor Márton: [Ifjúságom] – 303: Szepsi Csombor Márton: *Egekben* – a 311. lapon olvasható a [Szegény fejem] kezdetű ének 2. versszakának vége, így ez a 310. lapon kezdődött – 314: *A gonosz* – a 322. lapon őrszó utal rá, hogy a 323., már hiányzó lapon a [Téged Uram] kezdetű ének következik – 363: [Pécseli Király Imre:] *Paradicsomnak* – 371: [Pécseli Király Imre:] *Én nyavalyás* – 388: [Pécseli Király Imre:] *Pajzsa* – 392: *Bűn*. A 394. lap után a fentebb említett székesfehérvári unikum kötetben már az 1665. évi Balassi–Rimay-kiadás függelékének az *Isten eleibe fölbocsátandó áhítatos imádságoknak* a G füzete következik a 145–163-as lapszámokkal. E kiadás függeléke minden bizonnyal a példány alapján először az 1677. évi, kolozsvári kiadásból ismert függelék-

kel („Egynéhány oktató regulák által vezérlő uta minden úton járó igaz izraelitának”) volt azonos (4134, az indoklást lásd lejjebb).

A nyomdai anyag vizsgálata alapján teljes biztonsággal megállapítható, hogy a Balassi–Rimay *Istenes énekeknek ez a ma már csupán ebből a töredékes példányból ismert kiadása* a kassai nyomdában készült. Vadai István négy alapvető érveléssel bizonyította, hogy a Pauer által egybekötött töredékeknek ez a középső része más kiadásból származik, mint az első és harmadik rész. (1) Tipográfiaileg szembetűnő különbség az élőfej megszerkesztésében található. Az 1665-ös kiadás élőfejének szedés módja az 1660 körüli bártfai kiadást követi (S 3197A és 2890), azaz a *Balassa Bálintnak Istenes eneki* kurzívval szedett élőfejet lineára választja el a versek szövegétől. E kiadás élőfeje viszont dőlt nagybetűkkel van szedve lineára nélkül, *ISTENES / ENEKEK* formában, ami a rendezett kiadások sajátossága. (2) A szóvégi k hangokat az 1665-ös kiadásban „k” betű jelöli, itt „c”. (3) A meglévő levelek lapszámaiból és ívjelzéseiből az következik, hogy az első számozott lapnak ebben a kiadásban A₈a-ra kellett esnie. Ez pedig csak akkor lehetséges, ha e kiadás élén nem a Solvirogram Pannonius által jegyzett előszó állt, hanem Szenci Kertész Ábrahámnak az 1677. évi kolozsvári és más rendezett kiadásokból ismert rövidebb előszava. Ez a rövidebb előszó és a Balassi-kiadásokat bevezető öt elogium éppen elférhetett a címlapnak és a bevezető részeknek így rendelkezésére álló 14 (2+12) lapon. (4) Mindebből megalapozottan következik, hogy ez a kiadás, szemben az 1665. évi kassai kinyomtatással (S 3197A), rendezett kiadás volt. Szembetűnő továbbá az 1677. évi kolozsvári kiadással (4134) való összehasonlítás során a két kiadás lapszámozásában fennálló pontos arányosság. Ha az egy lapon 23-24 sort tartalmazó említett kolozsvári kiadás lapszámaikat megszorozzuk 1,5-del, a fennmaradt versek tekintetében mindig megkapjuk ennek az egy lapon 18 sort tartalmazó kassai kiadásnak a pontos lapszámát. Ez csak akkor lehetséges, ha a két kiadás teljes tartalma pontosan megegyezett. Kétségtelenül bizonyítottnak tekinthető ezért, hogy ez a kassai kiadás a rendezett Balassi–Rimay-kiadások kolozsvári típusával volt megegyező tartalmú, azaz Szenci Kertész Ábrahám előszava vezette be, Rimay versei előtt rövid verses summákat tartalmazott, szemben a hosszú summákat tartalmazó lőcsei típusal. Mindezt Vadai a rendezett lőcsei és kolozsvári kiadások teljeskörű szövegkritikai vizsgálatával is igazolta. (ItK 2015: 453). Egyúttal Szenci Kertész Ábrahám Váradon, majd Szebenben működő nyomdájára helyesírási gyakorlatának elemzésével meggyőzően bizonyította, hogy ez a kassai kiadás egy ma már ismeretlen, de minden bizonnyal Szebenben 1666-ban Szenci Kertész által kinyomtatott kiadást követett szorososan (S 3317A). Ezt elsősorban a szóvégi k hangoknak „c” betűvel való jelölése támasztja alá. Ez az 1660-as években már archaikusnak számító helyesírási sajátosság Szenci Kertésznek csak néhány olyan nyomtatványában figyelhető meg, amely korábbi kiadványok nyomán készült, például *Az szent Dávid prófétának zsoltári* (Várad 1642, 1981), *Szent Biblia* (Várad–Kolozsvár 1659, 2982). Mivel a kassai nyomda 1668-ban a Heidelbergi Kátét is ezzel a saját gyakorlatától eltérő helyesírással nyomtatta ki (3427), Vadai István feltételezte, hogy David Türsch a káté kinyomtatásában is Szenci Kertész 1666. évi szebeni kiadását követte. Korábban a szakirodalom nem tartotta nyilván a Heidelbergi Káté 1666. évi kiadását, ám Vadai kielégítő érveléssel feltételezte azt is, hogy létezett ilyen kiadás (S 3321A). Ezért megalapozottan feltételezhető, hogy a kassai nyomdász, Türsch a két munka újranyomását egy időben, azaz 1668-ban végezte el Kassán. A töredékek nyomdai anyagának alapos vizsgálata, elsősorban a betűk kopottsága is azt támasztja alá, hogy a Pauer által létrehozott kötet

középső részét, a vegyes énekanyagot néhány évvel később nyomtatták ki, mint az elsőt és harmadikat (V. Ecsedy Judit közlése).

A fenti címleírás a feltételezhető szoros tartalmi egyezésre tekintettel az 1677. évi kolozsvári kiadás alapján készült (**4134**).

Cf. **787**;

rendezetlen kiadások: **1519**, **S 1519A** (← MKsz 1995: 170–172), **1599**, **1933**, **2451**, **2890**, **S 3197A**, →

rendezett kiadások a váradi negyedik edíció szerint: **2619**, **3292**, **3653**, **3732**, **4105**, **4229**, **4478**, **4502**, →

rendezett kiadások kolozsvári típus: **S 3317A**, –, **3888**, **4134**, →

Budapest *Nat cop.* (Székesfehérvár) – Székesfehérvár *Dioec* ④ ④

1644 VÁRAD

S 2088A

<A keresztyén vallásra rövid kérdésekben és feleletekben tanító katekézis. Várad 1644 Szenci Kertész.>

ItK 2015: 464

Előző és későbbi kiadások alapján feltételezhető. – Református katekizmus.

Szenci Kertész Ábrahám a mai ismeretek szerint négy ízben jelentette meg a Heidelbergi Kátét latin nyelven. Váradon 1640-ben, 1644-ben, 1652-ben (**1860**, **2087**, **2452**) és Szebenben 1666-ban (**3318**). 1640-ből és 1652-ből a káté magyar nyelvű váradi kiadása is ismeretes (**1863** és **2457**). A kétszeri egy időben való megjelentetésre tekintettel az RMNy III. kötete nem tartotta kizárhatónak, hogy 1644-ben ugyancsak napvilágot látott a magyar változat, de konkrét adatok hiányában önálló tételként nem feltételezte egykori létezését (vö. **2087**). Az analógiát továbbgondolva Vadai István felvetette, hogy a latin szöveggel azonos évben, 1666-ban Szebenben is megjelenhetett Szenci Kertész gondozásában a magyar nyelvű Heidelbergi Káté, s erre a káté kiadástörténetében közvetett bizonyítékot is talált (**S 3321A**, ItK 2015: 458–464). Mivel Szenci Kertész a Heidelbergi Káté négy latin nyelvű kiadásával egy időben két ízben bizonyosan a magyar nyelvű szöveget is megjelentette (1640: **1860** és **1863**, 1652: **2452** és **2457**), egy harmadik esetben pedig nagy valószínűséggel bizonyítható az egy időben való megjelentetés (1666: **3318** és **S 3321A**), logikus az a feltételezés, hogy minden alkalommal, így 1644-ben is egyaránt kinyomtatta a latin és a magyar szöveget (vö. **2087**).

Cf. **909***!

latinul: **1860, 2087, 2452, 3318**, →

magyarul: **1863, 1947(2)**, –, **2091(3), 2304(1), 2457, 2533, 2791, 3384, S 3321A, 3427, 3551, 3724, 3967, 4014**, →

1666 SZE BEN

S 3321A

<Keresztyén catechismus, az az a keresztyéni hitnek ágazatira való rövid tanítás kérdések és feleletek által ... Ez ötödik ilyen formán való nyomtatás. Szeben 1666.>

ItK 2015: 464

Későbbi kiadások alapján feltételezhető. – Református katekizmus.

Szenci Kertész Ábrahám a mai ismeretek szerint négy ízben jelentette meg a Heidelbergi Káté latin nyelvű kiadását. Váradon 1640-ben, 1644-ben, 1652-ben (**1860, 2087, 2452**) és Szebenben 1666-ban (**3318**). 1640-ből és 1652-ből a káté magyar nyelvű, váradi kiadása is ismeretes (**1863** és **2457**). A kétszeri egy időben való megjelentetésre tekintettel az RMNy III. kötete sem tartotta kizárhatónak, hogy 1644-ben ugyancsak napvilágot látott a magyar változat, de konkrét adatok hiányában önálló tételként nem feltételezte egykori létezését (vö. **2087**). Az analógiát továbbgondolva Vadai István felvetette, hogy a latin szöveggel azonos évben, 1666-ban Szebenben is megjelenhetett Szenci Kertész gondozásában a magyar nyelvű Heidelbergi Káté, s erre a káté kiadástörténetében közvetett bizonyítékot is talált (ItK 2015: 458–464).

A Heidelbergi Káté 1667. évi pataki és 1668. évi kassai kiadásai egyaránt „ötödik ilyen formán való nyomtatásnak” nevezik magukat (**3384** és **3427**), a lőcsei 1669. évi pedig „ötödik editio szerinti” kiadásnak és hatod úttal való nyomtatásnak (**3551**). Nagy Barna megállapítása szerint a kassai 1668-as kinyomtatás az 1667. évi pataki mintájára készült. Az 1669. évi lőcseinek viszont nem az 1667-es pataki volt a mintája, hanem az az 1668. évi kassait követi, annak gyakorlatilag sorhű újraszédése az őrszavakig bezárólag (Studia et acta I 68). Feltűnő azonban – amint ezt már Nagy Barna megjegyezte –, hogy az 1668-as kassai kiadásban a szóvégi k hangokat David Türsch a legtöbb esetben c betűvel jelzi (valójában csak a káté dőlt betűvel szedett kérdéseiben) (Vadai i. m. 460 és Nagy Barna i. m. 69). E hangjelölésnek azonban a lőcsei 1669-es kiadásban nincs nyoma. Vadai szerint a kassai és lőcsei kiadások közötti szoros tipográfiai azonoság, de eltérő helyesírás azzal magyarázható, hogy a lőcsei kiadás valójában nem az egy évvel korábbi kassai alapján készült, hanem mindkettő, a kassai és a lőcsei is egy ma már nem ismert, feltehetően Szenci Kertész Ábrahám által készített szebeni kinyomtatást követ. A kassai Türsch-nyomdában hasonló helyesírási jelenség figyelhető meg Balassi és Rimay *Istenes énekeinek* 1668. évi kiadásában (**S 3421A**). Ennek mintája, amint emellett Vadai meggyőzően érvelt, egy ma már ismeretlen, 1666. évi szebeni Balassi–Rimay *Istenes énekek* lehetett (**S 3317A**). Vadai feltételezte, hogy Türsch egyszerre jutott hozzá Szenci Kertész két, ma példányból nem ismert,

említett kiadványához, s hamarosan mindkettőt újrányomta saját műhelyében. Szenci Kertész nyomtatványaiában néhol valóban megfigyelhető a 17. század derekán már archaikusnak számító szóvégi k-t c-vel jelölő helyesírási gyakorlat (Keresztúri Pál: Fölserdült keresztyén. Várad 1641, **1914**, Siderius János: Kisdéd gyermekeknek való katekizmus. Várad 1642, **1980**, Szent Dávid próféta ékes ritmusú zsoltári. Várad 1642, **1981**, Szent Biblia. Várad–Kolozsvár 1659–1661, **2982**). Szenci Kertész ezekben az esetekben valószínűleg a felsorolt művek korábbi kiadásait, illetve a szerzői kéziratot követhette. A kassai nyomdában az 1668. évi heidelbergi kátékiadáson kívül 1662-ben ugyancsak a Siderius-féle katekizmusban és Szenci Molnár Albert zsoltáraiban (**3033** és **3034**), valamint az említett, 1668. évi Balassi–Rimay-kiadásban (**S 3421A**) figyelhető meg hasonló archaizálás. Csupa olyan munkában, amelynek mintája lehetett Szenci Kertész korábbi kiadása. Gyengíti azonban Vadai érvelését, hogy Szenci Kertész két ismert magyar nyelvű Heidelbergi Káté-kiadásában (Várad 1640, **1863** és Várad 1652, **2457**) nem ezt a gyakorlatot követhette. A helyesírási jellegzetességek azonban azok nagyon esetleges volta és a kellő mélységű helyesírástörténeti kutatások hiánya miatt nem tekinthetők sem döntő, sem kizáró érvek. Vadai gondolatmenete azonban, noha feltételezést épít feltételezésre, a számos egy irányba mutató adat alapján egészében véve logikus. A Szenci Kertész Ábrahám nyomdájából példányból is ismert négy latin és két magyar Heidelbergi Káté-kiadás: a kassai 1668. évi, nagy valószínűséggel szebeni mintát követő Balassi–Rimay-kiadás és az 1668-as kassai Heidelbergi Káté tipográfiai és helyesírási jellegzetességei alapján együttesen valóban feltételezhető, hogy Szenci Kertész Ábrahám 1666-ban a Heidelbergi Káténak nemcsak latin, hanem magyar nyelvű változatát is közreadta.

A fenti címleírás az 1668. évi kassai kiadás alapján készült (**3427**), mivel annak ez a feltételezett kiadás lehetett a mintája, címük is bizonyára azonos volt.

Cf. **909***!

latinul: **1860, 2087, 2452, 3318**, →

magyarul: **1863, 1947(2), S 2088A, 2091(3), 2304(1), 2457, 2533, 2791, 3384, –, 3427, 3551, 3724, 3967, 4014**, →